

Kerkük, Dükük, Cevâzir, Hille ve Rûmâhiye adlı timar sisteminin uygulandığı altı sancağa ayrılmıştı. XVII. yüzyılın ortalarında ise eyalet, bir kısmında timar sisteminin uygulandığı, diğerlerinde uygulanmadığı yirmi beş sancaktan ibaret bir durumdaydı. Büyük Süleyman Paşa'nın Bağdat eyaleti valiliğine tayininden sonra (1779) Basra ile Şehrîzor sancakları da buraya ilâve edilerek uzun bir süre bu yöreler Bağdat eyaleti içinde yer aldı. Kölemen idaresinin son bulmasından sonra Irak'ın doğrudan merkeze bağlanması ile Basra, Şehrîzor ve Musul ayrı vilâyet haline getirildi ve daha sonra Bağdat vilâyeti sadece Dîvâniye ve Kerbelâ'dan ibaret kaldı. Bağdat 1857'de yeni kurulan 6. Ordu'nun, daha sonra ise 13. Kolordu'nun merkezi oldu. V. Cuinet, Bağdat merkez sancağına bağlı Horasan, Azîziye, Hânîkîn, Mendeli, Sâmerâ, Cezîre, Delim, Kütül'amâre, Kâzîmiye ve Âne adlarında on kazası bulunduğunu ve sancakta 340.800 müslüman, 7000 hristiyan, 52.200 de yahudi nüfusun yer aldığını kaydeder.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 386, s. 222-241; nr. 1028, s. 8-11, 225-242; *Bağdad Sâlnâmesi*, Bağdad 1309, s. 209; Feridun Bey, *Münşeat*, II, 406; Selânikî, *Târih* (İpşirli), II, 745; Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osmân*, s. 8, 36; Peçuylu İbrâhim, *Târih*, I, 206 vd.; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 409, 459 vd.; a.mlf., *Fezleke*, II, 129; Solakzâde, *Târih*, s. 486 vd.; Thevenot, *Relation d'un voyage au Levant*, Paris 1658, s. 576-592; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 186, 193; II, 404 vd.; IV, 416, 419; Naîmâ, *Târih*, III, 47; Silâhdar, *Târih*, I, 399, 473; Nazmizâde Murtaza, *Gülşen-i Hulefâ*, İstanbul 1143, vr. 73, 79, 89, 135; Râsîd, *Târih*, I-II, tür.yer.; Küçük Çelebizâde Âsim, *Târih*, İstanbul 1282, tür.yer.; Cevdet, *Târih*, II, 52-61; III, 278; Vâsîf, *Târih*, I, 211; Lutfî, *Târih*, III, 132 vd.; VIII, 165; Hâvî, *Devhatü'l-vüzerâ*, Bağdad 1246, s. 49, 118, 164 vd.; J. Porter, *Turkey its History and Progress*, London 1854, II, 43-293; Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya-i Kebîr*, İstanbul 1292, s. 352; Cuinet, III, 87, 90; Mehmed Emin, *Bağdad ve Son Hâdise-i Ziyâi*, İstanbul 1338-41, Giriş; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet (1550-1650)*, İstanbul 1978, s. 145-146, 165-166, 195; J. B. Tavernier, *Les Six Voyages en Turquie, en Perse et aux Indes* (nşr. S. Yerasimos), Paris 1981, I, 303 vd.; L. Bouvat, "Le Vilâyet de Bagdad et son organisation administrative", *MM*, XXIII (1913), s. 240-267; Robert Mantran, "Bağdâd à l'Époque Ottomane", *Arabica*, IX, Leiden 1962, s. 311-324; Yusuf Halaçoğlu, "Midhat Paşa'nın Necid ve Havalisi ile İlgili Birkaç Lâyihası", *TED*, sy. 3 (1973), s. 150-152; İlhan Şahin, "Timar Sistemi Hakkında Bir Risâle", *TD*, XXXII (1979), s. 920; C. Baysun, "Bağdad", *İA*, II, 203-211.

YUSUF HALAÇOĞLU

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Kuruluşunu takip eden yıllardan itibaren her alanda hızlı bir gelişmeye sahne olan Bağdat III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda İslâm dünyasının en büyük şehri, en önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline geldi. Artan ticaret, servet ve refaha paralel olarak ilim, edebiyat ve sanatta da ciddi gelişmeler oldu. Bağdat'ta bizzat halife ve vezirlerin himaye ve teşvikleriyle kurulan müesseselerde ilim, kültür ve sanatta en önde gelen simalar yetişmiştir. İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran Bağdat aynı zamanda Avrupa medeniyetinin doğuşuna da zemin hazırlamıştır.

Çeşitli dillerden Arapça'ya yapılan tercümelerin İslâm medeniyeti tarihinde önemli bir yeri vardır. Emevîler devrinde başlayan bu tercüme faaliyetleri Abbâsîler döneminde daha sistemli bir şekilde sürdürüldü; böylece hilâfet merkezi Bağdat, kuruluşunun üzerinden henüz bir asır bile geçmeden özellikle Hint ve İran menşeli eserlerin tercüme edildiği, Güney Avrupa'yı Ortadoğu ve Yakındoğu ile bütünleştiren bir merkez oldu; medeniyet ve kültür hareketlerinde önemli bir mevki işgal etti.

Helenizm'in iki büyük merkezinden biri olan Cündîşâpûr Akademisi'ndeki Süryânîler, Hintliler, Harranlılar ve Nabatîler, Halife Hârûnürreşid ve Bermekîler'in teşvikiyle Bağdat'a gelerek buradaki tercüme faaliyetine katıldılar. Cündîşâpûr Akademisi'ne mensup bilgiler Bağdat'ta İran ve Hint asıllı bilgilerle bir araya geldiler, yeni bir ilmî faaliyet başlattılar. Yunanca, Pehlevîce, Latince, Sanskritçe, Nabatîce ve Süryânîce yazılmış birçok eser Arapça'ya çevrildi. Bunun sonucu olarak Arapça sadece Kur'an ve şiir dili olmakla kalmayıp aynı zamanda felsefe ve ilim dili haline geldi. Tercüme faaliyetleri, Hârûnürreşid tarafından Bağdat'ta kurulan ve Me'mûn zamanında tam teşekküllü bir kurum haline getirilen Beytülhikme sayesinde oldukça hızlandı ve daha sonraki birkaç halife zamanında da devam etti. Başlangıçta bir tercüme bürosu ve kütüphane olarak faaliyet gösteren Beytülhikme daha sonra özellikle felsefe ve pozitif bilimlerin araştırıldığı bir merkez haline geldi. Beytülhikme örnek alınarak yüksek düzeyde ilmî araştırmalar yapacak bir merkez de Kayrevan'da kuruldu. Bu konuda Ağlebî Hükümdarı III. Ziyâdetullah'ı teşvik eden İbrâhim b. Ahmed Riyâzî (ö. 298/910) Bağdat'ta yetişmiştir.

IX-X. yüzyıllarda altın çağını yaşayan tercüme faaliyetleri sonunda felsefe, mantık, matematik, tıp, zooloji, botanik, kimya ve edebiyata dair eserler İslâm kültürüne kazandırıldı. Tercüme edilen eserler İskenderiye ve Cündîşâpûr akademileriyle Hindistan ve Bizans kütüphanelerinden temin ediliyordu. Sehl b. Hârûn gibi ediplerin idaresindeki bir heyet Arapça'ya tercüme edilecek eserlerin tesbit, temin ve ehliyetli mütercimler tarafından çevrilmesi, tercümelerde dil ve üslup birliğinin sağlanmasıyla görevliydi. Bunları yazacak müstensihler hatta mücellitler bile itina ile seçiliyordu. O devrin tanınmış mütercimleri arasında Ömer b. Ferrühân et-Taberî (ö. 200/815), Huneyn b. İshak (ö. 260/873) ve Sâbit b. Kurre el-Harrânî (ö. 288/901) sayılabilir. Ya'kûb b. İshak el-Kindî de (ö. 256/870 [?]) redaktör olarak çalışmıştır. İlim ve kültürün halifeler ve devlet adamları tarafından himaye edilmesi üzerine çok sayıda ilim adamı ve mütercim Bağdat'a akın ettiği gibi şehirdeki kâğıtçı ve kitapçıların sayısı da arttı; edebî münazara ve toplantılar çoğaldı. Halkta kitaplara karşı merak ve ilgi başladı. Bununla beraber müslümanlar sadece tercümeyle yetinmediler; hem dinî hem de din dışı ilimleri sistematik bir şekilde ele alarak müstakil bir hüviyet kazandırdılar.

Böylece yeni bir medenî çevrede yükselme ve gelişme imkânı sağlanarak büyük âlim, filozof, düşünür ve edipler yetişti; Bağdat dinî ve din dışı ilimler sahasında büyük bir merkez oldu. Bunlar arasında cebirin kurucusu sayılan Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (ö. 235/850), İslâm felsefesinin ilk temsilcisi Kindî, astronomi âlimi Fergânî (III/IX. yüzyıl), Ebû Ma'sher el-Belhî (ö. 272/886), tabip ve riyâziyecî Sâbit b. Kurre el-Harrânî, tabip, kimyacı ve filozof Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925), astronomi âlimi Bettânî (ö. 317/929), İslâm felsefesinin en ünlü iki siması olan Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037), matematik, astronomi, coğrafya, jeoloji, eczacılık vb. sahalardaki engin bilgisi ve araştırmacı zihniyetiyle Bîrûnî (ö. 443/1051) ve çok yönlü bir ilim ve tefekkür adamı olan Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi âlimler, Câhiz (ö. 255/869), İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Müberred (ö. 285/898) gibi edipler yetişti.

Bağdat hakkında erken tarihlerden başlayarak günümüze kadar pek çok eser yazılmış ve ilmî araştırmalar yapılmıştır.

mıştır. Bu hususta yazılan klasik kaynakların başlıcaları şunlardır: İbn Tayfûr Ahmed b. Ebû Tâhir (ö. 280/893), *Kitâbü Bağdâd*; Muhammed b. Ömer el-Ceâbî (ö. 355/966), *Ahâbâru Bağdâd ve şâbakâtü aşâbî'l-hadîs*; Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*; Hibetullah b. Mübârek (ö. 509/1116), *Zeylû Târîhi Bağdâd*; Sem'ânî (ö. 562/1167), *Zeylû Târîhi Bağdâd*; İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239), *Zeylû Târîhi Medîneti's-Selâm Bağdâd*; İmâdüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed (ö. 597/1200), *Târîhu Bağdâd*; Bündârî (ö. 643/1245), *Târîhu Bağdâd*.

Bağdat'ın bir ilim ve kültür merkezi olmasından sonra burada gelişen başlıca ilimler şunlardır:

Matematik. Hindistanlı bir seyyahın Bağdat'a getirdiği astronomi ve matematiğe dair *Sind-Hind* adlı eser Halife Mansûr'un emriyle İbrâhim el-Fezârî tarafından Arapça'ya tercüme edildi ve bu sayede Hint rakamları İslâm dünyasında tanındı. Daha sonra Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ve Habeş el-Hâsib'in hazırladığı tablolar, sayıların bütün İslâm ülkelerine yayılmasına vesile oldu. Hârizmî aritmetik ve cebirle ilgili *Hîsâbü'l-cebr ve'l-mukâbele* adlı bir eser yazdı. İmrân b. Veddâh, Şihâb b. Kesîr ve Ebû Mansûr el-Bağdâdî burada yetişmiş meşhur matematikçilerdir. Batlamyus'un *el-Mecistî*'si ile Öklid'in *Uşûlû'l-hendese*'si İranlı bilginlerin yardımıyla Arapça'ya çevrildi. Bağdat'ta Benî Mûsâ b. Şâkir geometri alanında önemli eserler verdi. Bu eserlerden *Kitâbü Ma'rîfeti mesâhâti'l-eşkâl* Latince'ye çevrilmiş, Fibonacci ile Thomas Bradwardine'yi etkilemişti. Haccâc b. Ertât da Bağdat'ta geometri alanında tanınmış bir ilim adamıydı.

Tıp. Abbâsî halifeleri, Selçuklu ve Büveyhî hükümdarları Bağdat'ta tıbbın gelişmesi için yoğun bir gayret sarfettiller, hastahaneler açarak tabipleri teşvik ve himaye ettiler. Bağdat bu sayede önemli bir tıp merkezi oldu. Halife Mansûr Bağdat'ta körler için bir hastahane, yaşlılar için de bir dârülaceze kurmuş, Hârûnürreşid ise pratik tıp eğitimi için bir hastahane yaptırmış ve burayı ilmî eserlerle zenginleştirmiştir. Özellikle Hârûnürreşid devrinde tıp alanında başarılı çalışmalar yapıldı. Kaynaklar tam teşekküllü ilk hastahanenin Hârûnürreşid tarafından Bağdat'ta kurulduğunu ve meşhur hristiyan hekim Cibrâil b. Buhtîşû'un

Cündişâpûr'dan buraya getirilerek başhekim tayin edildiğini kaydeder ki bu hastahane İslâm dünyasında tıbbın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Beytülhikme'nin kuruluşundan sonra ünlü hekim Hipokrat ve Galen'in eserleri de İslâm ilim âlemine kazandırılmış, Cündişâpûr'daki tıp merkezinin taşınmasından sonra Bağdat dünyanın en önemli tıp merkezi haline gelmiş, hastahaneler öğrencilere düzenli eğitim veren müesseseler olmuştur. Bunlar arasında Adudüddevele'nin yaptırdığı Bîmâristân-ı Adudî, Selçuklu Emiri Humâreveyh'in Tutuş adına yaptırdığı Bîmâristân-ı Tutuş ve Halife Muktedir - Billâh'ın yaptırdığı Bîmâristân-ı Muktediri sayılabilir.

Göz hekimi Yuhannâ b. Mâseveyh Bağdat'ın önde gelen göz hastalıkları uzmanlarındandı. Daha sonra öğrencisi Huneyn b. İshak Bağdat'ın sayılı hekim ve mütercimleri arasına girdi. Huneyn yaptığı tercümelerle tıbbın uygulanması ve öğretimine de katkıda bulundu. Göz hastalıkları dalında yazdığı kitap bu sahada ki en eski eserlerden biridir. Huneyn'in çağdaşı olan Kindî felsefe yanında tıp ve eczacılıkla da uğraşmış, onun öğrencisi Ebû Zeyd el-Belhî *Meşâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs* adlı tıp, psikoterapi ve ahlâka dair bir kitap yazmış, büyük astronomi bilginlerinden Sâbit b. Kurre de eserlerinde tıbbî konulara yer vermiştir. IX. yüzyılda Kuzey İran'dan Bağdat'a gelmiş olan kayda değer ilk müslüman hekim Ali b. Rabben et-Taberî, tıp alanında ilk sistematik eseri *Firdevsü'l-hikme*'yi yazmıştır. Ebû Bekir er-Râzî de Rey'den Bağdat'a gelerek buradaki hastahane başhekim olarak çalışmıştır. Râzî'den sonra tabip Ali b. Abbas el-Mecûsî Bağdat'ta Bîmâristân-ı Adudî'de başhekim olarak hizmet etmiştir. IV. (X.) yüzyıla kadar ilim ve medeniyet merkezi olarak kalan Bağdat'ta VI. (XII.) yüzyıla kadar çok sayıda hekim yetişmiştir. Bunlar arasında Buhtîşû' ailesinden Cibrâil b. Buhtîşû', Buhtîşû' b. Cibrâil, Buhtîşû' b. Curcîs, Cibrâil b. Ubeydullah b. Buhtîşû', Yuhannâ b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sinân b. Sâbit ve oğlu İbrâhim, Hasan b. Zeyrek ve İbrâhim b. İsâ sayılabilir. Ali b. Rabben et-Taberî *Firdevsü'l-hikme*'yi Ali b. İsâ el-Kehhâl *Tezkiretü'l-kehhâlîn*'i, Ebû Bekir er-Râzî de *Kitâbü't-Tıbbi'l-Mansûrî* ve ilk tıp ansiklopedisi sayılan *el-Hâvî*'yi kaleme almışlardır. Bu son eser 1279'da Latince'ye çevrilmiş ve Batı'daki tıp mer-

kezlerinde XVI. yüzyıla kadar başlıca tıbbî kaynaklardan biri olarak ilgi görmüştür.

Astronomi. Bağdat'ta astronomi alanındaki çalışmalar, matematik sahasında olduğu gibi, 771'de Hindistan'dan bir seyyahın getirdiği ve İbrâhim el-Fezârî tarafından Arapça'ya çevrilen *Sind-Hind* adlı eserle başlamıştır. Me'mûn Bağdat'ta Yahyâ b. Mansûr idaresinde bir rasathâne kurmuş, ilk usturlap aleti de İbrâhim el-Fezârî tarafından burada yapılmıştır. Çalışmalarını Bağdat'ta sürdüren astronomi bilginlerinden Ebû'l-Abbas Ahmed el-Fergânî *el-Medhal ilâ 'ilmi hey'eti'l-effâk* adıyla bir eser yazdı. Astronomi bilginlerinin en meşhuru Bettânî idi. Ayrıca Bîrûnî ve Ömer Hayyâm da o dönemin sayılı astronomi âlimlerindendi. Me'mûn Bağdat yakınlarında Şemmâsiye'de bir rasathâne kurdu-rarak astronomi çalışmalarını desteklemiştir. Me'mûn devrinde Benî Mûsâ b. Şâkir adıyla tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı üç bilgin dünyanın enlem ve boylam derecelerini ölçmüşlerdir. Yine aynı dönemde çok kıymetli kozmografik haritalar hazırlanmıştır. Daha sonra Benî Mûsâ b. Şâkir ve Adudüddeve de Bağdat'ta birer rasathâne yaptırmışlardır.

Kelâm. Bağdat İslâm tarihi boyunca Mu'tezile, Selefiyye, Eş'ariyye ve Şîa gibi belli başlı kelâm mekteplerinin gelişip yayıldığı kültür merkezlerinden biri olmuştur. Bağdat'ın Abbâsîler'in başşehri olmasından sonra Mu'tezile'ye bağlı olarak yetişen Bîşr b. el-Mu'temir'den itibaren bu mezhebin Bağdat ekolü ortaya çıktı. Bîşr b. Mu'temir'den sonra burada yetişen ve büyük çapta onun görüşlerinden etkilenen Ebû Mûsâ el-Murdâr, Ahmed b. Ebû Duâd, Sümâme b. Eş-şer, Ca'fer b. Harb, Ca'fer b. Mübeşşir, İskâfî, Hayyât ve Kâ'bî gibi âlimlerin dahil olduğu bu gruba Bağdat Mu'tezilesi adı verilerek mezhebin esas kurucusu olan diğer âlimlere de Basra Mu'tezilesi denilmiştir. Felsefî eserlerin Bağdat'ta tercüme edilmesinin bir sonucu olarak Bağdat ekolünün Basra ekolüne nisbetle felsefe kültüründen daha çok etkilendiği kabul edilir. Basra Mu'tezilesi sadece teori ile meşgul olurken Bağdat Mu'tezilesi devlet kademelerinde görev alarak teoriyi pratiğe uygulayan bir mezhep halini almıştır. **Halku'l-Kur'an*** görüşünü Ahmed b. Hanbel vb. âlimlere zorla kabul ettirmeye çalışmaları bu hususun

en belirgin örneğini teşkil eder. Basra Mu'tezilesi Şîa'nın imâmet fikrini tenkit edip reddederken Bağdat Mu'tezilesi Şîî fikirlerle sempati duymuş, en azından Hz. Ali'yi ahashın en faziletlisi olarak görmüştür. Bunda Halife Me'mûn devrinden itibaren Bağdat'ta oluşan Şîî atmosferin, özellikle devlet idaresinde görev alan İbn Ebû Duâd ile Sümâme b. Eşres'in Selefiyye âlimlerine karşı Şîîler'le iş birliği ve yardımlaşma içine girmesinin büyük tesiri olduğu şüphesizdir. Şîa'ya temayül gösterme dışında Basra ekolünün bütün cevherlerin tek cins (mütemâsil), bütün arazların sürekli, ma'dûmun mevcûd ve yeryüzünün düz olduğunu kabul etmesine karşılık Bağdat ekolü cevherlerin muhtelif, arazların süreksiz, ma'dûmun yok ve yerkürenin yuvarlak olduğunu savunmuştur.

Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel ile kurulan ve zaman zaman Hasan b. Ali el-Berbehârî gibi taşkın hareketli mensupları bulunan Selefiyye-Hanbeliyye mezhebi her asırda devam ederek XX. yüzyıla kadar gelmiş, son asırda yine Bağdatlı Mahmûd Şükrî el-Âlûsî tarafından temsil edilmiştir. Bağdat yukarıda sözü edilen itikadî mezheplerin dışında ünlü bazı Eş'arî âlimlerin de öğrenim gördüğü ve öğretim faaliyetlerini sürdürdüğü önemli merkezlerdendir. Eş'ariyye'nin önde gelen temsilcilerinden Bâkîllânî, İbn Fûrek, Abdülkâhîr el-Bağdâdî ve Gazzâlî Bağdat'a gelerek buradaki âlimlerle görüşmüşler, bunlardan Bâkîllânî Câmiu'l-Mansûr, Gazzâlî Nizâmülmülk medreselerinde müderrislik yapmışlardır.

Felsefe. İslâm dünyasında muhtemelen VIII. yüzyıl başlarında ortaya çıkan ve zamanla Urfa, Nusaybin, Harran, Cündişâpûr gibi merkezlerde yoğunlaşan tercüme hareketi Bağdat'ın kurulmasıyla burada da önem kazandı ve bu şehir kısa zamanda ilmî ve felsefî eserlerin tercüme edildiği, bunlara şerh ve hâşiyelerin yazıldığı bir merkez haline geldi. Halife Mansûr döneminde hız kazanan tercüme çalışmaları Me'mûn döneminde en yüksek seviyeye ulaştı. Bağdat'ta ilmî ve felsefî eserlerin tercümesi daha çok Beytülhikme'de sürdürülmekte ve halifeler tarafından hem maddî hem de mânevî bakımdan desteklenmekteydi. Bundan başka yine Bağdat'ta Benî Mûsâ gibi bazı tanınmış aileler de bu çalışmaları himaye ettiler. Bu şekilde birçok mütercim ferid veya ekip çalışmalarıyla metafizik, tabiat felsefesi, psiko-

loji, mantık, matematik, astronomi, ah-lâk, siyaset, müzik gibi felsefenin bütün alanlarına dair kısmen Hint ve İran, daha çok da Yunan kaynaklı pek çok eser Arapça'ya çevrildi ve böylece Bağdat'ta bir İslâm felsefesinin başlatılmasını mümkün kılan bütün şartlar hazırlandı. Nitekim ilk İslâm filozofu kabul edilen Ya'kûb b. İshak el-Kindî burada yetişti ve felsefî eserlerin tercümeleri üzerindeki redaksiyon çalışmaları yanında bu konunun çeşitli dallarına dair eserler de telif etti. Ünlü tabip-filozof Ebû Bekir er-Râzî çalışmalarının bir kısmını Bağdat'ta sürdürdü. Dehrî filozof İbnü'r-Râvendî Bağdat'a gitti ve orada yetişti. Bir felsefe cemiyeti olan İhvân-ı Safâ'nın Bağdat'ta da bir merkezi bulunmaktaydı. Telif çalışmaları yanında bir Aristo mütercimi de olan Ya'kûbî filozof Yahyâ b. Adî de Bağdatlıdır. İslâm felsefesinin en büyük temsilcilerinden olan Fârâbî felsefe öğrenimini Bağdat'ta görmüş ve hayatının önemli bir kısmını zaman zaman ayrıldığı Bağdat'ta geçirmiştir. Ünlü *Şıvânü'l-hikme*'nin yazarı Ebû Süleyman es-Sicistânî de Bağdat felsefe ortamında yetişen düşünürlerdendir. Nihayet daha birçokları yanında özellikle İslâm düşüncesinin güçlü ve orijinal temsilcisi Gazzâlî de aynı ortamda yetişmiştir.

Tasavvuf. Bağdat erken tarihlerden itibaren tasavvufun önemli merkezlerinden biri olmuştur. Tasavvufun gerçek kurucuları sayılan Ma'rûf-i Kerhî, Cüneyd-i Bağdâdî, Serî es-Sakatî, İbnü's-Semmâk, Hâris el-Muhâsibî, Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî, Ebû Saîd el-Harrâz gibi âlimler Bağdat ve çevresinde yetişmişlerdi. Yunan felsefesine dair kaynakların çevrilmesinden sonra dış kaynaklı bazı düşünceler mutasavvıflar üzerinde etkili olduğu için hulûl ve İbâhiyye'yi benimseyen bazı tasavvuf akımları doğdu. Mutasavvıflar arasında bu çeşit düşünceye sahip kimse-lerin bulunması bazı fıkıh ve kelâm âlimlerini tasavvufa cephe almaya sevketti. Gulâm Halil'in kıskırtmalarıyla 885'te Bağdat'ta bazı sûfilerin takibata uğraması, sûfilerle zâhir ulemâsı arasında ihtilâfların büyümesine sebep oldu. Birçok mutasavvıf tarafından "Hak şehidi" kabul edilen ve idamı büyük yankılar uyandıran Hallâc da 922'de Bağdat'ta öldürülmüştü. Bağdat'ın meczup ve kadın mutasavvıfları hakkında İbnü'l-Cevzî bilgi verir (*Şıfatü's-şâfue*, II, 355-371). Birçok tanınmış sûfî Bağdat'ın Şûnûziye Mezarlığı'nda medfundur. Bağdat tarikat

faaliyetleri yönünden de önemlidir. Asya ve Afrika'da birçok mensubu bulunan Kâdiriyye tarikatının kurucusu Abdülkâdir-i Geylânî de burada yatmaktadır. Halife Nâsır -Lidînillâh zamanında (1180-1225) teşkilâtlanan fütüvvet* ehli içinde bu dönemde Bağdat bir merkez olmuştur. Bununla beraber şer'î ölçülere bağlı tasavvuf zümreleri İslâm ülkelerinin her tarafında, özellikle Bağdat'ta halifeler tarafından himaye edilmiştir. Halife Nâsır-Lidînillâh'ın dağınık gruplar halindeki fütüvvet ehlini toplayıp teşkilâtlandırması, esnaf teşekkülleri üzerindeki tesirleri bakımından önemlidir. Tasavvufun temel kaynakları sayılan eserler de bu dönemde kaleme alınmıştır.

Fıkıh. İslâm hukuk tarihi bakımından önemli merkezlerden biri de Bağdat'tır. Halife Mansûr İmâm-ı Âzam'ı Bağdat'a getirterek teşvik ve yardımlarda bulundu. Hanefî ve Hanbelî mezhepleri Bağdat'ta gelişip güçlendi. Hârûnürreşid zamanında ilk defa kâdilkudâtlık kuruldu. Bu müessese adalet işlerinin düzenlenmesinde ve kadıların tayininde etkili oldu. Bağdat'ta yetişen fıkıh âlimlerinden bazıları şöyle sıralanabilir: Bağdat'ta doğmuş ve orada büyümüş olan Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel, Mâlikî mezhebinin önde gelen imamlarından Amr b. Muhammed el-Leysî el-Bağdâdî, Şâfiî müctehidlerden olup fıkıh ve usûl-i fıkha dair eserleri bulunan İbnü'l-Kattân el-Bağdâdî, Mâlikî fakih ve usulcüsü, çeşitli ilim dallarında çok sayıda eser telif etmiş olan Abdülvehhâb b. Ali el-Bağdâdî, muhtelif ilim dallarında söz sahibi olan büyük Şâfiî fakih Abdülkâhîr el-Bağdâdî, fıkıhta ve usulde son derece mâhir bir Şâfiî fakih olan İbnü's-Sabbâğ, Hanbelî mezhebinin büyük imamlarından Ali b. Akil el-Bağdâdî, zamanının en büyük Hanefî âlimlerinden olan İbnü's-Sââtî, "kâdilkudâtî'l-memâlik" unvanıyla tanınan Mâlikî âlimi Hüseyin b. Ebû'l-Kâsım el-Bağdâdî ve Hanbelî mezhebinin önde gelen fıkıh ve usulcülerinden Abdülmü'min b. Abdülhak el-Bağdâdî.

Tefsir. Bağdat'taki tefsir çalışmaları bu ilmin daha sistemli bir şekilde ele alınmasıyla sonuçlanmıştır. Bağdat'ta yetişen ve değerli eserler veren müfessirlerden bazıları şunlardır: Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İbn Kuteybe, Müberred, Taberî, Zeccâc, Cessâs, Ebû Hafs el-Bağdâdî, Abdülkâhîr el-Bağdâdî, İbnü'l-Cevzî, Hâzin, Âlûsî.

Hadis. Abbâsîler'in ilk döneminde Bağdat'ta hadis sahasında önemli çalışmalar yapılmış, daha sonra bazı sebeplerle duraklayan bu çalışmalar Halife Me'mûn ve Mu'tasım tarafından desteklenen Mu'tezilî doktrine muhalif olanlar vasıtasıyla yeniden canlandırılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in yaklaşık 40.000 hadis ihtiva eden *el-Müsned*'i Bağdat'ta kaleme alınmıştır. Bağdat'ta yetişen meşhur muhaddislerden bazıları şunlardır: Yahyâ b. Maîn, İbnü's-Semmâk, Necâd el-Bağdâdî, Da'lec b. Ahmed, İbnü'l-Muzaffer el-Bağdâdî, Dârekutnî, İbn Şâhîn, İbn Ebû'l-Fevâris el-Bağdâdî, İbn Şâzân el-Bağdâdî, İbn Hayrûn el-Bağdâdî, İbnü'l-Hâdibe, Ebû Sa'd el-Bağdâdî, İbnü'l-Ahdar, İbn Sükeyne, İbn Nukta, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Acîbe el-Bağdâdiyye.

Tarih. Bağdat tarih sahasında da önemli çalışmaların yapıldığı bir merkez olmuş, birçok halife ve devlet adamı tarihçileri teşvik ve himaye ederek değerli eserlerin yazılmasına zemin hazırlamışlardır. Bağdat'ta yetişen veya Bağdat'a göç ederek eserlerini burada kaleme alan meşhur tarihçilerden bazıları şöyle sıralanabilir: Vâkıdî, Medâinî, İbn Kuteybe, İbn Tayfûr, Taberî, Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Cevzî, İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, Sibt İbnü'l-Cevzî, Abbâs el-Azzâvî.

Dil. Bağdat'ın kuruluşundan sonra Basralı ve Küfeli âlimler Bağdat'a gittiler ve orada halifeler nezdinde büyük hürmet ve itibar gördüler. Halifeler özellikle Küfeli âlimleri Bağdat'a çağırır, onlara ih-san ve ikramda bulunurlardı. Meşhur dilcilerden Ali b. Hamza el-Kisâî Me'mûn'a öğretmenlik yapmıştır. Sîbeveyhi gibi bazı dilciler Bağdat'a gelir ve burada münazaralara katılırlardı. Arap diliyle ilgili çalışmalarındaki ihtilâflarıyla Arapça'nın edebî mahsullerinin derlenmesi ve kaidelerinin tesbitinde büyük rol oynayan Basra ve Küfe mekteplerinin yanı sıra *el-İzâh fî 'ilelî'n-naḥv*'in yazarı Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî, Ebû Ali el-Fârisî, *el-Ḥaşâ'îş fî'n-naḥv* müellifi İbn Cinnî, *el-Mufaṣṣal* müellifi Zemahşerî gibi âlimlerin temsil ettikleri Bağdat ekolü bu çalışmalara uzlaştıracı bir yön vermiştir. Ayrıca Mısır ve Endülüs'te teşekkül eden mekteplerin dil âlimleri X. yüzyıl sonuna kadar Bağdat'ta toplanan malzeme-yi kaynak olarak kullanmışlardır.

Bağdat'taki tercüme faaliyetleri sonunda edebî nesrin alanı daha da genişledi. Bu tercüme eserleri eski Arap gelenekleriyle karışarak yeni bir türün doğma-

sına sebep oldu. Aydınlarla sade bir dili öğretmek gayesindeki bu yeni nesir türünün kurucusu, *el-Beyân ve't-tebyîn* müellifi meşhur Câhiz olmuştur.

Medreseler. İslâm eğitim ve öğretim tarihinde Bağdat'ın seçkin bir yeri vardır. Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nden önce de medreseler mevcut olmakla beraber bunlar öğrencilerin programlı bir şekilde derse devam ettikleri ve bizzat devlet tarafından desteklenen, yönetilen ve denetlenen sistemli müesseseler değildi. Selçuklu Sultanı Alparslan ve veziri Nizâmülmülk'ün gayretleriyle 1065-1067 yılları arasında 200.000 dinar harcanarak bir külliye halinde inşa edilen Bağdat Nizâmiye Medresesi İslâm tarihinde ilk çekirdek üniversiteyi oluşturduğu gibi Avrupa'da kurulan üniversitelere de örnek olmuştur. Bu medrese örnek alınarak Nişâbur, Rey, Herat, İsfahan, Merv, Basra ve Musul gibi diğer şehirlerde de medreseler kurulmuştur. Burada Gazzâlî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû'l-Muzaffer el-Ebîverdî, İbn Mübârek, Ebû Bekir eş-Şâsî gibi meşhur bilginler ders vermiş, Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî ve İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî gibi değerli simalar yetişmiş, bunlar hem ilmî hem de idarî sahada önemli hizmetler vermişlerdir. Özellikle Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında (1072-1092) Bağdat Nizâmiye Medresesi büyük gelişme göstermiştir. Onun bilginleri himaye ettiğini gören vezir ve emîrlere çeşitli şehirlerde medreseler kurmaya ihtimam gösterdiler. Bu tutum ve davranışları ilim ve edebiyatın gelişmesinde önemli rol oynadı. VI. (XII.) yüzyılda sadece Bağdat'taki medreselerin sayısı otuza varmıştı. Çeşitli ilim ve müesseseler burada gelişme imkânı bulmuş, dil, din ve müsbet ilimler bu sayede büyük gelişme göstermiştir.

Kütüphaneler. İslâm dünyasında âlimlerin yetişmesinde kütüphaneler önemli rol oynamıştır. İlk kütüphane Bağdat'ta Hârûnürreşîd tarafından kuruldu ve bunu diğerleri takip etti. Temelini Hârûnürreşîd'in attığı ve Me'mûn'un çeşitli kitaplarla zenginleştirdiği Beytülhikme Abbâsîler devrinde Bağdat'ın en büyük kütüphanesine sahipti. Tercüme faaliyetlerinin gelişmesine paralel olarak kâğıt sanayii de ilerlemiş ve 178'de (794-95) Hârûnürreşîd'in veziri Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî ilk kâğıt fabrikasını kurmuştur. Bu ise dinî, ilmî ve edebî kitapların çoğalmasını sağlamıştır. Beytülhikme Arap-

lar'ın meşgul olduğu ilimlerle ilgili her çeşit kitabı ihtiva eden halka açık bir kütüphane idi. Halifelerin destek ve himayesiyle kurulan saray kütüphanelerinin zengin kitap koleksiyonları vardı. "Hizânetü'l-hikme" veya "hizânetü'l-kütüb" denilen kütüphaneler birer öğretim müessesesi olarak da büyük hizmet vermişlerdir. Bunlardan en önemlileri ve Ortaçağ'da Bağdat'ta kurulan kütüphanelerin en büyükleri Beytülhikme, Büveyhî Veziri Sâbûr b. Erdeşîr'in kütüphanesi, Nizâmiye Medresesi ve Müstansırıyye Medresesi kütüphaneleridir. Bağdat, kütüphaneleriyle de diğer şehirlere örnek olmuştur. Meselâ Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem (961-976) Bağdat'ı örnek alarak güzel bir kütüphane kurdurmuştur.

Sanat. Bağdat'ın sanat dünyasında da müstesna bir yeri vardır. Mimari, hat ve minyatür gibi güzel sanatlarda Bağdat'ta yetişen sanatkarlar çok değerli eserler vücuda getirmiş ve bunlar birçok şehir ve ülkede örnek alınmıştır. Abbâsî sarayları başlangıçta İran ve Bizans saraylarından etkilenmişse de daha sonra gelişme göstererek, mimaride muhteşem ve orijinal bir hüviyete ulaşmıştır. Hatta Bizans İmparatoru Teophilos Bağdat'taki Dârû's-şecere'yi en ince ayrıntılarına kadar taklit ederek bir saray yaptırmıştır. Ayrıca kuyumculuk, cam, çini ve ahşap işçiliği de Bağdat'ta büyük bir gelişme göstermiştir. Ağlebîler, Kayrevan Seydi Ukbe Camii'nin mihrap ve minberini Bağdat'taki sanatkarlara sipariş etmişlerdi.

İslâm hat sanatı da Bağdatlı hattatlar sayesinde yeni bir safhaya girmiş ve çok sayıda değerli hattat yetişmiştir. Hicrî II. yüzyılın ortalarında İshak b. Hammâd hat sanatında birçok talebe yetiştirmiştir. Onun öğrencilerinden olan İbrâhim es-Sicizî ile kâtip ve şair Yûsuf Lakve, Ahvelü'l-Muharrir, ikisi de vezir olan ve yine ikisi de İbn Mukle diye anılan Ebû Ali Muhammed b. Ali ile Ebû Abdullah Hasan b. Ali adlı iki kardeş hat sanatında çok meşhur olmuşlardır. Bunlardan Ebû Ali İbn Mukle, seleflerinin üç asırlık tecrübeleri sayesinde zevk ve sezişleriyle elde ettikleri şekillerin nizamını ve aralarındaki nisbetleri belli kaidelere bağlayan bir usul koymuştur. Bu metot yazıların öğretilmesini ve değerlendirilmesini kolaylaştırdı. Ayrıca Beytülhikme ve hizânetü'l-hikmeler hat sanatının gelişmesi için çok uygun bir zemin hazırladı-

lar. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî ve Mûhelhil b. Ahmed'in yazıları güzelliğe dar-bimesel haline gelmiştir. Hat sanatının Ebû Ali İbn Mukle'den sonraki ilk büyük ustası İbnü'l-Bevvâb'dır. Hat sanatı tarihinde bir dönüm noktası sayılan Yâ-kût el-Mûsta'sımî de sanat kudreti yanında kalem ağzının kesilişinde yaptığı değişiklik gibi yeniliklerle **aklâm-ı site***'nin hepsine tesir etmiştir. Çeşitli ilim, kültür ve sanat çevrelerinde ilgi ve himaye görmekle beraber II. (VIII.) yüzyılın sonlarından VII. (XIII.) yüzyılın sonlarına kadar hat sanatına yön veren merkez Bağdat olmuştur. Moğol istilasından ve Yâkût el-Mûsta'sımî'nin ölümünden sonra Bağdat bu tesirli yerini kaybetti. Ortaçağ'da İslâm dünyasının hemen her konuda en önemli merkezlerinden biri olan Bağdat'ta zaman zaman meydana gelen karışıklıklar yüzünden rahat bir çalışma ortamı bulamayan ilim ve kültür erbabı buradan ayrılmaya ve Horasan, Mâverâunnehir, Kahire ve Endülüs gibi diğer İslâm ülkelerine gitmeye başladılar. Çeşitli devirlerde Bağdat'a ekilen ilim ve kültür tohumları zamanla Horasan, Mâverâunnehir, Hûzistan, Azerbaycan, Mısır, Suriye ve Endülüs'te meyvelerini verdi. İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran Bağdat Osman-

lı hâkimiyetine geçmeden çok önce bu özelliklerini kaybetmiş olmakla beraber bu dönemde de zaman zaman meşhur simalar yetişmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 413; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, I, 3-131; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 112; VIII, 269; X, 122, 248; a.m.f., *Şifâtü's-safve*, II, 355-371; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 460-464; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 16, 273, 307-308; X, 49, 55, ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ* (Lippert), s. 100, 102-104; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 186-187, 201-209; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XI, 162, 181-182; XIII, 45, 166; Abdülkâdir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I-II; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Beyrut 1351-55/1933-36, III, 141-142; Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, I, 310-368; Ziriklî, *el-Âlâm*, II, 12; Browne, *Arabian Medicine*, Cambridge 1962, s. 23-24; R. Arnaldez, "Sciences et philosophie dans la civilisation de Bağdâd sous les premiers 'Abbâsides", *Bagdâd*, Leiden 1962, s. 357-374; R. Brunshvig, "Mu'tazilisme et A's'arisme à Bağdâd", a.e., s. 345-356; Ch. Pellat, "La Prose arabe à Bağdâd", a.e., s. 407-418; J. Sourdell-Thomine, "L'Art de Bağdâd", a.e., s. 449-465; Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-İrâk fî'l-âsri's-Selcûkî*, Bağdâd 1385/1965, s. 21-23, 35-39, 57-62, 76-78, 82-84, 161-165, 373, 380, ayrıca bk. İndeks; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, I-II, tür.yer.; Hitti, *İslam Tarihi*, II, 457-486; Muhammed Hüseyin Şendûb, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fî Bağdâd fî'n-nişi's-sânî mine'l-karni'l-hâmisî'l-hicrî (467-512)*, Beyrut 1404/1984; Barthold, *İslâm Medeniyeti*, s. 29-41, 47-49, 157-159, 165-166, 169, ayrıca bk. İndeks; Müslim Abdullah, *Eşerü't-te'vûri'l-fikrî fî'l-tefsir fî'l-âsri'l-'Abbâsî*, Beyrut 1405/1984, s. 85-86, 174-175, 209-211; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, III, 145-181; Mahmûd Hüseyinî, *el-Medresetü'l-Bağdâdiyye fî târîhi'n-na'vî'l-'Arabî*, Beyrut 1407/1986; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim* (trc. İlhan Kutluer), İstanbul 1989, s. 11, 19, 82, 97, 98, 144, 155, 174-177, 179, 180; M. Watt, *İslâm Avrupa'da* (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1989, s. 18, 32, 49-51, 61, 63, 71-72; İsmail E. Erünsal, "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, XIV, 214-221, 226-229, 243-246; Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akaidinin Üç Şahsiyeti*, İstanbul 1989, s. 74; a.m.f., "Âlûsî, Mahmûd Şükrî", *DîA*, II, 548; J. Pedersen, "Some Aspects of the History of the Madrasa", *IC*, III (1929), s. 525-537; Mustafa Cevâd, "Dârü'l-Müsenî'n-Nâşriyye: Dâru 'ilm ve 'ulemâ", *Mecelletü Külliyyeti'l-adâb*, IV, Bağdad 1961, s. 5-32; Ramazan Şeşen, "İslâm Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış", *İTED*, VII/3-4 (1979), s. 3-30; R. Stellhorn Mackensen, "Four Great Libraries of Medieval Baghdad", *Library Quarterly*, sy. 2, Chicago 1967, s. 279-299; Nihad M. Çetin, "Arabistan", *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1978, II, 146-157; a.m.f., "Aklâm-ı Sitte", *DîA*, II, 276-280; Halim Sabit Şibay, "Bâkillânî", *İA*, II, 253; J. Ruska, "Mûsâ", *İA*, VIII, 660; H. Ritter, "al-Ghazâlî", *Eİ²* (İng.), II, 1039.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

IV. SON DÖNEM

XX. yüzyılın başlarından itibaren büyük bir metropolis olmaya başlayan Bağdat, 1920'lere kadar aynı zamanda geleksel görünümünün de muhafaza etmiştir. 1921'de bağımsız Irak Devleti'nin başşehri olduktan sonra çok hızlı bir gelişme gösterdi. Bu hususta rol oynayan en büyük etkenlerden biri, Dicle nehri-nin zaman zaman yükselmesinden kaynaklanan su baskınlarının önlenmesi için alınan tedbirlerdir. Özellikle 1920'lerde Dicle'nin doğu yakasına inşa edilen setler bu bölgeyi de yerleşime elverişli hale getirmiş ve şehir o tarihten itibaren nehrin doğu kıyısı boyunca da genişlemeye başlamıştır. 1950'lerden sonra ise artan petrol gelirleri sayesinde âdeta yeniden inşa edilme sürecine girmiş ve kısa zamanda şehre birçok yatırım yapıpıplı resmî binaların yanı sıra çeşitli sanyai tesisleri kurulmuştur. Bu dönemde alt yapı ihtiyacı da ilk defa sistemli bir şekilde ele alınmıştır. Bu arada yeni inşa edilen Sâmerâ Barajı (1956) şehri taşkın tehditlerinden tamamen kurtarmıştır. Ardından hazırlanan iki proje (1956 ve 1958) ile Bağdat'ın büyümesinin belli bir plan üzerine gerçekleştirilmesi düşünüldü. 1958 planına göre şehrin gelişmesi daha çok dört ana sanyai bölgesi üzerinde olacak ve bölgelerin her birini yeni yerleşim alanları çevreleyecekti. Her ne kadar bu şekilde tasarlanan birtakım çalışmalara girişildiyse de ülkenin yaşadığı ihtilâller yüzünden projeler sağlıklı bir şekilde yürütülemedi. Bununla birlikte özellikle 1958 ihtilâli sonrasında yapılan millileştirme ve istimlakler neticesinde Bağdat'ın merkezinde bulunan birçok plansız bölge sanyai ve iskân için kullanılabilecek hale geldi.

Bağdat'ın hızlı büyümesinde rol oynayan bir başka etken de köyden şehre göç hadisesidir. İşsizlik ve fakirlik yüzünden kalabalık gruplar halinde Bağdat'a göç eden insanlar "sarifa" adı verilen basit ve sağlıksız gecekondulara yerleştiler. 1950'lerde bu tip evlerin sayısı neredeyse Bağdat'taki bütün meskenlerin yarısını bulmaktaydı. 1958'de hükümet bu problemi resmen itiraf ederek gecekondulara bölgelerine özellikle eğitim ve sağlık hizmetleri götürmeye çalıştı. 1963'teki hükümet değişikliğinin arkasından ise sarifaların 63.000 kadarı yıkıldı ve onların yerlerine Dicle'nin doğu ve batı yakalarında Medînetüssevre ve Medînetün-nûr adları verilen modern semtler ku-

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Camii - Bağdat
(M. Uğur Derman fotoğraf arşivi)

